

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ІЛЛЯ КОНОНОВ,

доктор соціологічних наук, завідувач кафедри філософії та соціології Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Шевченка

Галичина другої половини ХІХ століття: освіта, мова та національна ідентичність українців¹

“Характер цієї ідентичності формувався у зіткненнях з польською культурою, а ефекти боротьби викликали поляризацію українського середовища”

Я.Мокляк [1, с. 218].

Книжка польського історика, професора Ягеллонського університету (Краків) Ярослава Мокляка “В боротьбі за ідентичність українців. Проблема мови викладання в народних та середніх школах у працях Галицького крайового сейму (1866–1892)” присвячена формуванню української національної ідентичності в Галичині. Зайве доводити, наскільки ця проблема є актуальною для сучасної України. Роки незалежності примусили науковців нашої країни серйозно поставитися до тієї обставини, що формування ідентичності українців мало регіональну специфіку. Різні механізми формування ідентичності привели до того, що “сітка” основоположних категорій сприйняття та осмислення соціальної дійсності дещо різниться на Сході й на Заході нашої країни. Так, на Сході домінують суто соціальні категорії, що акцентують увагу на власності та владі, класових поділах та соціальних нерівностях. На Заході центром ментальної моделі соціального світу стали етнічні категорії. Це дається взнаки до нашого часу в тому факті, що Схід і Захід створили різні суспільні проекти формування модерної української нації. В першому випадку — це модель співгромадянства, яка робить етнічність приватною справою громадянина, в іншому — етнонація, яка як базу всіх суспільних лояльностей покладає етнічну ло-

¹ Роздуми над книгою: *Moklak J. W walce o tożsamość ukrainców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892.* — Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2004. — 318 s. +1 mapa.

альність [2; 3]. Праця Я.Мокляка дає змогу краще зрозуміти, чому так сталося. Тому вона заслуговує не на звичайну рецензію, а на детальний виклад основних положень та на роздуми над ними.

Для соціологів це історичне дослідження цікаве тим, що увага автора в ній зосереджена на інституті освіти в його взаємодії з іншими суспільними інститутами як на механізмі формування національної ідентичності. Формування національної ідентичності розглядається як процес, пов'язаний з формуванням націоналізму. Хоча Я.Мокляк не посилається на праці соціологів, які розробляли теорію цього процесу, але зібраний та узагальнений автором матеріал сприяє розвитку цих підходів. Маю на увазі, передусім, ідеї американського дослідника Б.Андерсона, який створив концепцію нації як уявленої спільноти. Згідно з цим підходом, нації конструюються елітними групами, а засобами цього конструювання є мовна політика, переписи населення, архіви, бібліотеки та музеї [4, с. 89–104, 180–203]. З іншого боку, варто послатися також на внесок П.Бурдье, який показав значення освіти у формуванні суспільних класифікацій. Він писав: “Школа — місце виробництва найбільш дієвих принципів та одночасно найлегітимніших класифікацій — це царця класифікацій та розміщення в класи” [5, с. 60]. Класифікації є практиками, що беруть участь у формуванні суспільного простору та його ментальної карти.

Текст книжки складається з концептуального Вступу, п'яти розділів та Підсумкових зауважень. Крім того, праця містить цінні додатки: тут вміщено 22 звернення послів (депутатів) галицького сейму, а також список його українських послів від 1-ї до 6-ї каденцій. Біля кожного прізвища подаються дані про соціальне походження посла та про належність до тої чи тої каденції. Як додаток також подається мапа коронного краю, створена автором з використанням великого числа джерел. Вона дає уявлення про просторовий розподіл навчальних закладів у співвіднесенні з мовними характеристиками населення тих чи інших адміністративних одиниць.

У своїй праці автор спирається на джерельну базу, яка, мабуть, вперше осмислюється як системна єдність. Це стосується фондів архівів у Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Перемишлі та Львові, десятків періодичних видань, а також досліджень польською, українською, російською, англійською та німецькою мовами.

У *Вступі* автор так визначає проблемне поле свого дослідження: “Темою книжки є боротьба за доступ до початкової та середньої освіти, яка велася українськими послами крайового галицького сейму, що розглядається як політичне явище, характерне для епохи формування націоналізмів. <...> Віссю аналізу є роль мови викладання в школах у процесі формування культурної ідентичності русинів, які перебували на етапі перетворення в сучасну національність” [1, с. 3]. Про глибину цих перетворень свідчить навіть зміна самоназви української спільноти Галичини впродовж другої половини XIX століття. Якщо на початку цього періоду вони називають себе русинами, а свою Батьківщину — Руссю, то вже на початку XX століття домінує самоназва “українці”, яка чітко співвідносила мешканців Галичини з цілою Україною [1, с. 22]. Ці зміни не можна розглядати як лише результат конструювальних зусиль українських елітних груп. Позиція конструктивізму відчутно спрощує дійсність. Слід говорити про результат взаємного накладання безлічі суспільних чинників, як зорганізованих, так і стихійних. Головним при цьому стало формування українського національного руху, який відділився від польського національного руху, а надалі розвивався у постійному змаганні з ним. Я.Мокляк пише, що ознаки диференціації були помітними вже в період польського конспіративного руху 1830-х років, а під час революції 1848 року можна було спостерігати перші вияви українсько-польського конфлікту [1, с. 7–8].

Цей конфлікт тривалий час існував саме як конфлікт національних рухів, а не етносів загалом. Серед освічених українців Галичини в той період досить поширеною була подвійна ідентифікація *gente Rutheni natione Poloni* [1, с. 6]. Одночасна

самоідентифікація з українським етносом та з польською політичною нацією відкривала перед багатьма освіченими галичанами шлях до кар'єри. Діячі польського національного руху всіляко сприяли збереженню та розвитку такої самоідентифікації серед русинів Галичини. Ці прагнення були складовим моментом так званої ягеллонської ідеології, що базувалася на ідеалізації Люблінської унії. Польща тут наділялася високою місією експансії західної цивілізації на Схід [1, с. 5]. Я.Мокляк вважає, що під впливом “сучасної національної ідеї”, яка почала поширюватися в Центрально-Східній Європі на межі XVIII–XIX століть, серед русинів Галичини почав розвиватися спротив польській асиміляції. Відбулася реукраїнізація навіть деяких шляхетських родів (Федоровичі, Шептицькі) [1, с. 7]. Конфлікт, змагання українського та польського національних рухів — це головний елемент механізму формування новітньої української ідентичності в Галичині. Але це не весь механізм. Королівство Галичини та Лодомерії було частиною імперії Габсбургів, а отже, і українці, і поляки були змушені постійно звертатися до Відня як до арбітра. Кожна зі сторін намагалася вплинути на центральний уряд і використати його в своїх інтересах. Конфігурація взаємодії ускладнювалася геополітичною ситуацією. Поразки Австрії у війнах з Італією та Францією, а потім із Пруссією підштовхнули її до перетворення на конституційну монархію. Почалася територіальна децентралізація влади. Крайові сейми наділялися певними функціями самоврядування. Історики розглядають ці зміни як спробу “залучення на бік монархії польської, чеської та угорської аристократії” [6, с. 353]. Я.Мокляк дійшов висновку, що суспільство в Галичині було досить чутливим до зовнішніх впливів. Особливо значним був вплив Росії. Автор навіть пише, що “українське питання перетворилося на похідне від російської загрози” [1, с. 7]. Отже, розвиток української спільноти в напрямі модернізації, українсько-польське суперництво, внутрішні суперечки в імперії Габсбургів, впливи Росії, Пруссії, а пізніше об'єднаної Німеччини — все це у своїй єдності створило механізм формування української ідентичності в Галичині.

Розділ I. Гарантії кирилиці. Історико-політичний контекст розвитку української освіти в Галичині на порозі автономії. Після проголошення австрійською конституцією 1848 року рівності всіх народів імперії між українцями та поляками загострилася боротьба за ствердження своїх мов як публічних у краї. Шкільництво почало розглядатися як найважливіший засіб досягнення цієї мети. Віденське міністерство освіти та віросповідань ввело українську мову як обов'язковий предмет у всіх гімназіях Східної Галичини [1, с. 25–26]. Але австрійський уряд постійно вагався, а введення демократичних процедур у політичне життя краю лише посилювало боротьбу між польським та українським національними рухами.

Автор спеціально розглядає боротьбу, що розгорнулася навколо листа цісаря та розпорядження міністерства освіти і віросповідань, які передбачали, що викладання в навчальних закладах має здійснюватися прийнятною для населення мовою, а німецька мова стає лише одним з обов'язкових предметів. Польські діячі показали справжню політичну віртуозність. Наприклад, Є.Черкавський на замовлення намісника графа А.Голуховського склав доповідь, у якій заперечувався український характер краю. Є.Черкавський закидав українським інтелектуалам, що вони розвинули мову, незрозумілу для простих людей. Крім того, він стверджував, що за таких умов українізація освіти буде сприяти зростанню російських впливів у Галичині. Висновок він робив той, що єдиною загальноприйнятною мовою в Галичині є польська.

Треба віддати належне польським державним та громадським діячам. Чимало з них розуміли, що мовне питання неможливо розв'язати, використовуючи лише заборони. Тому вони діяли в напрямі посилення серед русинів ідентичності *gente Rutheni natione Poloni*. Теоретики цієї ідентичності не заперечували українську мову, але намагалися ієрархічно підпорядкувати її польській. З цією метою вони вважали

за потрібне відірвати літературну українську мову від церковної літературної традиції. До цього закликав Агенор Голуховський. Я.Мокляк слушно коментує цю позицію: “Мова, насичена історичною лексикою, набирала рангу мови з традиціями, а вживана як викладава в школах поглиблювала серед молоді різницю у сприйнятті польської і руської культур. Понад те, мова, що має у своєму розпорядженні старшу за польську літературу піддає сумніву тезу про нижчий ступінь свого розвитку” [1, с. 30]. У змаганні національних рухів проблема давності культурної традиції є дуже суттєвою. Більш давня і потужніша культурна традиція передбачає і більш високий статус культури. Для поляків у стосунках з українцями це становило проблему. Найдавніші польські документи були писані латиною. Перша велика пам’ятка польської писемності — Свентокжизьські проповіді — дагується другою половиною XIV століття [7, с. 6].

А.Голуховський вважав за необхідне розвивати літературну українську мову на основі живої мови українського села і розірвати її зв’язок з церковною традицією. В польських колах визріла пропозиція запровадити для української мови латинську абетку [1, с. 31]. Греко-католицькій церкві пропонувалося перейти на григоріанський календар, тому що юліанський начебто відділяв українців від поляків. Для українського руху кирилиця перетворилася на символ власної ідентичності та на зброю в польсько-українській конфронтації [1, с. 31]. Почалася публічна полеміка, в якій головну роль в обороні кирилиці відіграв Б.Дідицький, пізніше чільний москвофіл. 1859 року було створено спеціальну мовну комісію. Українцям вдалося відстояти кирилицю, але міністерство освіти та віросповідань зобов’язало їх повернутися до церковної кирилиці і не вживати російську “гражданку” [1, с. 35].

Активна позиція греко-католицької церкви у мовних війнах викликала негативну реакцію польських діячів. А.Голуховський називав ієрархів цієї церкви “партією сепаратистів”, звинувачуючи їх у приховуванні царських шпигунів. Особливу тривогу у нього викликала перспектива злиття інтелектуального життя русинів з інтелектуальним життям росіян [1, с. 36].

Від другої половини 1860-х років, коли в Галичині була створена польська автономія, польсько-українське протистояння почало фокусуватися в діяльності крайового сейму. Я.Мокляк докладно аналізує принципи його формування, зміни у складі послів (депутатів) від каденції до каденції. Наприклад, за його спостереженнями серед українських послів зростало число інтелектуалів, стабільно великим залишалося число священників і поступово зменшувалося число селян [1, с. 43]. Остання обставина цікава з огляду на те, що за переписом 1880 року 90,16% русинів Галичини мешкали в селах і лише 9,84% — в містах [1, с. 40].

Політичний процес у краї вів до диференціації національних рухів. Так, серед суспільно активних українців Я.Мокляк виокремлює три групи: 1) люди з подвійною ідентичністю, для яких, утім, визначальним у суспільному житті було визнання своєї польськості; 2) старорусини (переважно москвофіли); 3) молодорусини (народовці) [1, с. 55]. Польський рух теж із часом диференціювався. Для мамелюків (mamelusy) українське питання було другорядним. Натомість коло краківських консерваторів (С.Тарновський, Й.Шуйський, А.Потоцький та ін.) пропонувало програму порозуміння з українцями, але на базі польських інтересів. У 1870–1880 роках у цьому середовищі існував поділ на “станчиків” (stańczycy — блазні) та “подоляків” (podolacy)¹.

¹ Висловлюю щире подяку доцентів Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника С.Адамовичу за консультування з проблеми польських інтелектуальних рухів цього часу.

На особливу увагу заслуговує створення в сеймі Селянського клубу (Klub Włościanski), до якого увійшли як польські, так і українські послы. Ця група посідала індіферентну позицію щодо національного питання, орієнтуючись на боротьбу із соціальною несправедливістю. Цікаво, що польські послы із селян називали себе мазурськими. Термін “поляк” асоціювався для них із шляхтою та панством. Через це польський націоналізм до кінця XIX століття не міг перетворитися на загальнонаціональний [1, с. 42–43].

Розділ II. Автономія для поляків. Українська мова в законах та сеймових пропозиціях, 1866–1871. Досягненням польського національного руху в цей період було створення автономної від Відня польської системи освіти. Польським діячам вдалося здійснити низку складних завдань: створити 1866 року спеціальну інституцію — Крайову шкільну раду (KШР), забезпечити перехід від німецької мови викладання в навчальних закладах краю до польської через прийняття закону про мови викладання в народних та середніх школах (1867), створити систему препаранд вчительських семінарій (1871). Для досягнення своєї мети польські послы в сеймі діяли різними методами: від організації тиску на українських послів до пошуку компромісу з ними.

Польські політичні діячі цього періоду продемонстрували неабияку політичну майстерність. Вони переграли українських діячів, які намагалися захистити українські інтереси за допомоги апеляцій до віденського уряду [1, с. 76]. Вони аргументували, скажімо, недоцільність створення окремих українських учительських семінарій благородним бажанням не допустити появи серед української молоді ненависті до “іншого братнього племені” [1, с. 79]. Тому, на їхню думку, семінарії мусять бути спільними для обох народів. На цей аргумент в українсько-польських суперечках слід звернути особливу увагу. Польські послы в сеймі постійно намагалися поставити знак рівності між поняттями “народ” і “край”. Наприклад, станіславівський посол Земляковський говорив, що в сеймі немає послів польських чи руських, а тільки крайові. Оскільки він представляє Станіславів, то теж є руським послом [1, с. 61]. Українські послы в сеймі та українська преса оцінювали ці аргументи як ширму, що мала приховати реальну колонізацію.

Я.Мокляк прагне до об’єктивного ставлення до обох сторін конфлікту. Так, він пише, що “напруження в польсько-українських стосунках додавала безкомпромісна позиція руських народовців” [1, с. 70]. Разом із тим він слушно зазначає, що “головним чинником, що схилив до москвофільства, були поразки, яких русини зазнали в сеймі в сутичках з польською більшістю” [1, с. 62]. Результатом цих поразок став і розкол в українському середовищі, що зумовило появу поряд із москвофілами угодовців.

Політику, спрямовану на досягнення згоди з поляками, започаткував Юліян Лавровський своїм поданням 1869 року. Для досягнення мети — значного розширення вживання української мови в освіті — він відмовлявся від поділу Галичини на Східну та Західну, хоча ця вимога була принциповою в українському русі з 1848 року. Лавровський погоджувався визнати єдність краю при визнанні окремішності українців стосовно поляків [1, с. 85]. Він задекларував принцип: у західній частині краю все мусить бути по-польськи, а в східній — по-польськи та по-українськи [1, с. 89].

Ю.Лавровському вже в той час частина української преси закидала звинувачення у національній зраді. Його дії навіть намагалися пояснити тим, що він був одружений на польці. Я.Мокляк з позицій сьогодення пише, що Ю.Лавровський “проголосив реальну програму, оперту на переконання в необхідності поважати права поляків, які там мешкали” [1, с. 89].

Цікавою була реакція на пропозиції Ю.Лавровського з польського боку. Такі польські діячі, як Л.Скжиньський, А.Сапега, М.Зиблікевич, Л.Водзіцький, Ф.Смол-

ка та Є.Сангушко, котрі до 1869 року здебільше виступали в сеймі проти вимог українців, висловилися за визнання “руської народності”. Ф.Смолка запропонував щедро профінансувати театр “Руської бесіди”. Традиційну польсько-українську ідентичність у сеймі декларував Голєєвський. Я.Мокляк з цього приводу пише: “Ця концепція залишилася виразом очікувань людей, які не могли інакше розв’язати проблему власної національної ідентифікації й будували її з переконанням, що відірвана від Польщі Русь може поєднатися з Росією” [1, с. 89]. Зрив українсько-польської угоди, що стався передусім через неприхильність до неї більшої частини крайової адміністрації, зробив окреслену концепцію актуальною на наступні 20 років.

Розділ III. У боротьбі за національну школу. В 70-ті роки XIX століття українським діячам у Галичині довелося шукати переконливі аргументи на користь розбудови національної системи освіти. В цей період вони зіткнулися з парадоксами демократії. Вибір мови викладання за законом було віднесено до компетенції гмін (громад). Але громади піддавалися різноманітним тискам. І якщо 1866 року кількість народних шкіл у римо-католицьких єпархіях становила 757, а в греко-католицьких — відповідно, 1199, то на початку 1870-х років у 720 українських школах було впроваджено польсько-українську двомовність (утраквізм) [1, с. 101–106]. Фіксувалися випадки надуживання владою з боку шкільних рад, які приймали рішення проти волі гмін.

Усі ці роки точилася “статистична війна”, коли обидві сторони використовували ті самі статистичні дані для обґрунтування протилежних устремлінь. Статистичний аргумент першим використали українські послы.

Потім в аргументації української сторони з’являються ще три аргументи на користь розвитку власної освітньої системи. Їх можна назвати податковим, історичним та педагогічним. Перший полягав у тому, що русини платять податки, а отже, мають право на власні школи. Стосовно українців Львова його застосував посол Ковальський [1, с. 110]. Другий аргумент набув особливої ваги і застосовувався не тільки у сфері освітніх домагань. Він полягав в обґрунтуванні історично українського характеру краю. Українська ідентичність завдяки орієнтації на середньовічну Русь набувала часової глибини. Щоправда, Я.Мокляк історичний аргумент у боротьбі за ідентичність розглядає дещо скептично: “Драма українських послів полягала в тому, що вони намагалися відтворити історичний образ регіону, який дійшов до значної стадії колонізації, й повернення до національних стосунків Львова чи Ярослава часів Данила Романовича в XIX столітті не було можливим” [1, с. 102]. Але саме історичний аргумент формував відчуття єдності всіх українців. Про це свідчить навіть спроба українців Львова назвати українську школу іменем Т.Шевченка. Ця спроба була відхилена польськими діячами львівського самоврядування, які посилалися на те, що поет був схизматиком. Школу було названо іменем М.Шашкевича [1, с. 122]. Але невдала спроба засвідчила виникнення “києвоцентричної” орієнтації серед галицьких українців. Педагогічний аргумент, який широко використовував М.Антоневич, полягав у тому, що в народній школі учні передусім повинні здобути знання про навколишній світ. Цієї мети найкраще можна досягнути, коли навчання здійснюється рідною мовою учнів. Якщо ж використовується чужа мова, то саме вона стає головним предметом вивчення [1, с. 115]. Ці твердження відповідали найбільш передовим ідеям тогочасної педагогіки. Наприклад, їх розвивав К.Ушинський.

Усі аргументи, знайдені діячами українського руху, виглядають переконливо. І хоча серед польських діячів завжди були симпатичні українській справі, але основна маса польських адміністраторів ефективно гальмували становлення окремої української системи освіти в Галичині. Про це свідчить хоча б те, що у 1886/87 навчаль-

ному році у Львові було 24 школи з польською мовою навчання і лише 2 — з українською [1, с. 123].

Розділ IV. Українські пропозиції новелізації закону про мови викладання в народних та середніх школах від 22 червня 1867 року. Головний матеріал цього розділу стосується подання українського посла Юліяна Романчука від 2 жовтня 1884 року, яке було спрямоване на суттєвий перегляд закону, що регламентував використання мов у школах краю. Ю.Романчук пропонував законодавчо забезпечити можливість вибору мови навчання в міських школах із боку батьків чи родичів учнів. Таку можливість слід було забезпечувати у містах у тому разі, коли друга народність становить принаймні чверть від усього населення. Якщо ж у містах мешкає понад 12 тис. жителів, то хоча б 3 тис. мусять належати до іншої народності. Крім цього, український посол пропонував широку програму відкриття паралельних класів з українською мовою викладання в польських школах. Я.Мокляк детально описує боротьбу навколо цих пропозицій, які так і не були впроваджені в практику шкільного життя.

Особливу увагу серед виступів супротивників пропозицій Ю.Романчука привертає концептуальна промова в сеймі молодого польського поміщика Войцеха Джедушицького. Головною темою в ній стала проблема ненависті, точніше застереження проти її поширення в суспільстві. Він твердив, що реалізація пропозицій Ю.Романчука призведе до того, що мешканці одного міста не зможуть порозумітися між собою. Минуле та майбутнє були б насильно розділені, а сучасність зникла б у безодні братньої незгоди [1, с. 156]. В.Джедушицький відстоював єдність народу Галичини і пропонував, щоб у всіх середніх школах краю вивчали як польську, так і українську мови.

Цей виступ свідчив про дієвість і в цей період ягеллонської ідеології. Її прибічники продовжували виходити з традицій політичної спільноти Польщі, Литви та Русі, що склалися за часів Речі Посполитої. Вони очікували нормалізації польсько-українських стосунків на ґрунті “польської історичної ідентичності” [1, с. 157]. Але чільні діячі українського руху не підтримували таких очікувань. Так, посол сейму М.Антоневич попросив обличити українців: “Не втручайтеся у наші домові справи. Не опікуйтеся нами — справи нашої мови, церкви та обряду розв’яжемо без вас” [1, с. 159]. Я.Мокляк робить висновок: “Обидві сторони реалізовували відмінні політичні цілі. Поляки трималися букви закону 1867 року, тому що він надавав переваги польській мові, а русини боролися за його новелізацію, яка мала відкрити ширший доступ до навчання у школі” [1, с. 178].

Розділ V. Угода і тактика угоди. Поширення концепції української національної школи у Східній Галичині, 1886–1892. Центральною темою цього розділу є зрив у розвитку українського національного руху, яким закінчився етап спільної боротьби старорусинів та молодорусинів за українське шкільництво. Цей зрив став наслідком польсько-української угоди в крайовому сеймі. Геополітичне тло для цієї угоди було підготовлене інспірацією О. фон Бісмарка розгляду в німецькій пресі українського питання як міжнародного. Український рух у цьому контексті намагалися використати як засіб тиску на Росію. Відень боявся війни з Росією і тому запропонував тодішньому наміснику Галичини Каземіру Бадені досягти українсько-польської угоди щодо врегулювання основних розбіжностей. Влада очікувала від українців декларації лояльності, й не тільки політичної, а загалом лояльності до західної культури. Суб’єктом угоди від української сторони були обрані молодорусини, а умовою угоди був розрив їх зі старорусинами. Угода формувалася в процесі таємних переговорів. Так були визначені основні вимоги молодорусинів [1, с. 207]. Усе це стало несподіванкою для москвофілів. Виникла гостра конфронтація в українському русі. Москвофіли почали чинити опір навіть тим ініціативам народовців, за які раніше виступали й самі. Наприклад, коли внаслідок компромісу з поляками українцям

вдалося провести рішення про відкриття в Коломиї української гімназії, то москвофіли цього міста, які групувалися навколо Володимира Дудикевича, агітували населення, щоб не віддавали туди своїх дітей [1, с. 212]. Видатні представники москвофільства Антоневиц та Дідицький почали писати та говорити російською мовою [1, с. 214].

У цей період загалом спостерігалася широка заангажованість української провінційної інтелігенції Галичини до національного руху [1, с. 195]. Українська преса дедалі частіше висвітлює освітянські справи з націоналістичних позицій [1, с. 180]. Українські послі здебільше з цих же позицій підходять до проблеми стосунків нації і краю. Ю.Романчук говорив: “Почуття окремішності має перемагати настільки довго, як довго національна окремішність буде під загрозою. Хоча коли народ забезпечить своє право, тоді без боязні візьметься за влаштування спільних крайових справ, спільних для обох народів” [1, с. 183].

У Прикінцевих зауваженнях Я.Мокляк підбиває підсумки своєї праці. На його думку, український національний рух дав негативну відповідь на пропозицію польської сторони взяти участь у відновленні Речі Посполитої тепер уже “трьох народів” (*Rzeczpospolita Trojga Narodów*). Цю пропозицію було зроблено з боку польських діячів під час символічної акції з відновлення Речі Посполитої 10 жовтня 1861 року в полях під Городлем [1, с. 221].

Відмова українців була зумовлена тим, що український та польський рухи прагнули до різних цілей. Я.Мокляк пише: “В польському політичному середовищі домінувала концепція багатокультурності в рамках більш широко зрозумілого поняття *етнічної спільноти*” [1, с. 221]. У межах цієї концепції польські діячі звикли дивитися на школу як на інституцію, що сприяла добровільному вибору польської мови непольським населенням Галичини. Століттями саме польська мова забезпечувала в цьому краї вертикальну соціальну мобільність. Розбудова української школи вела до розриву цієї єдності. Навіть спільні історичні події набували для українців та поляків різного, часом протилежного значення [1, с. 222]. Поляки ці ментальні зсуви осмислювали через концепт “ненависті”, а українці — через концепт “кривди” [1, с. 223]. За такої логіки розгортання подій суперництво двох національних рухів неможливо було завершити компромісом. Боротьба за національну школу стала моментом генези збройного українсько-польського конфлікту 1918–1919 років.

У своєму викладі я зміг відобразити лише деякі аспекти змістовної праці Я.Мокляка. Польський дослідник підняв завісу забуття над сценою давнього суспільного театру. Ми вже не впізнаємо з першого погляду багатьох дійових осіб. Але саме між ними колись зав’язалися стосунки, які й досі доводиться брати до уваги їхнім далеким нащадкам. Ми не відразу розуміємо і зміст п’єси, яку грають ці актори. Вона так і не була закінчена власним епілогом. В її перебіг втрутилися могутні драматурги під час Другої світової війни. І з того часу в галицькому театрі йде вже зовсім інша п’єса. Чи могло бути інакше? Книга Я.Мокляка дає привід поставити таке питання, але не дає на нього відповіді.

Я.Мокляк зосередився на польсько-українських стосунках, беручи до уваги складну конфігурацію геополітичних впливів. Але він майже не заторкує участі в цих стосунках інших етнічних груп — євреїв та німців. Між тим за переписом 1900 року у Східній Галичині з 4 116 848 мешканців українці становили 65%, поляки — 20,7%, євреї — 13,1%, німці — 1,1%, решта — 0,1% [8, с. 40–41]. І польський, і український національний рух прагнули перетягти євреїв на свій бік. Але серед єврейського населення формувалося зовсім інше бачення власної перспективи. Це стало однією з передумов трагедії євреїв Галичини. Шкода, що автор монографії обминув цей сюжет, як і сюжет, пов’язаний з німецьким населенням.

Розглядаючи становлення національного інституту української освіти в Галичині, Я.Мокляк зосереджується тільки на його зв'язках із політичними інститутами. Лише побіжно згадуються різні аспекти його взаємодії з пресою та з громадськими організаціями.

Шкода, що автор монографії не дав історико-психологічних портретів діячів українського та польського рухів. Лише Ю.Романчуку пощастило дещо більше, ніж іншим. Він представлений не просто як абстрактний посол крайового сейму, а й як цікава особистість. Гадаю, що й інші чільні діячі того часу заслуговують на це. Тільки у цьому випадку давня політична сцена Галичини засяє перед сучасним читачем усіма барвами, а вчинки акторів стануть більш зрозумілими. Можливо, автор врахує ці зауваження, готуючи друге видання своєї праці. Особливо ж корисно це зробити при підготовці українського перекладу монографії.

Змістовна книжка Я.Мокляка дає серйозний матеріал для соціологічних узагальнень. По-перше, вона надає матеріал для розвитку теорії модернізації стосовно випадку національно змішаних периферій капіталістичного світу. З кінця XVIII століття в Європі найбільш відповідною політичною формою для розгортання процесів модернізації стала національна держава. В імперіях Габсбургів та Романових під впливом модернізаційних процесів починають розвиватися національні рухи, які прагнуть до перетворення відповідних етносів у політичні нації. Формуються націоналізми як ідеології цих рухів, стрижнем яких стає ідея національної незалежності. Але модернізаційні дискурси в Австро-Угорщині та в Росії істотно відрізнялися. В першій відбувалася еволюція до перетворення в конституційну монархію зі значною територіальною децентралізацією. Зазначена обставина зумовлювала той факт, що національні рухи локалізувалися в певних краях і апелювали до центральної влади лише у тих випадках, коли те чи те питання неможливо було розв'язати на місці. Центр, відповідно, не мав можливостей для повного контролю чи придушення цих рухів. Модернізаційний дискурс у кожному з коронних країв набував своєї специфіки. Кожен із національних рухів конструював/реконструював свою історичну пам'ять. Але пам'ять народів, що здавна мешкали на одній території, часто виявлялася взаємоконфронтаційно орієнтованою. Герої одного народу могли поставати в історичній пам'яті іншого народу як вороги чи зрадники. Особливо наочно це якраз і демонструє випадок Галичини.

Може здатися дивним, що у випадку навздогінної модернізації в напівпериферійних чи периферійних частинах Європи на перший план виходять проблеми історичної пам'яті та освіти, а не, скажімо, проблеми наукової творчості та промислового використання її результатів. Але для успіху модернізації головним стає створення адекватної для неї політичної форми. Саме про неї й точаться дискусії. Історична пам'ять стає засобом мобілізації тої чи тої етнічної групи з метою перетворення її у нову політичну спільноту. При цьому важливо не тільки впорядкувати історичну пам'ять, що є завданням національних інтелектуалів. Треба ще зробити її дієвим чинником суспільного життя, забезпечивши її участь у первинній та вторинній соціалізації населення. Це й досягається засобами освіти та ЗМІ. Отже, національні рухи повинні прагнути своєї інституціоналізації. А це завдання неможливо здійснити без підвищення статусу національної мови, яка набуває статусу сакрального центру всієї культури. Саме тому в центрі модернізаційного дискурсу недержавних народів опиняються такі теми, як мова, історія, власна освітня система. І демократичні процедури, сприяючи інституціоналізації національних рухів, спрямовують суспільний дискурс саме в таке річище. Цікаво, що демократичні процедури, особливо просторова децентралізація, за такого розвитку подій роблять більш значущими саме локальні конфлікти, переводячи вагому частину конфліктного потенціалу суспільства в горизонтальний вимір. При цьому парламентська демократія сама по собі не розв'язує національні конфлікти. Понад те, як свідчить досвід Гали-

чини, вона може їх підсилувати. Усе залежить від внутрішньої організації етнічних спільнот, що конфліктують.

На окреме обговорення заслуговує питання, чи був конфлікт польського й українського національних рухів міжетнічним конфліктом. На це питання в цілому, мабуть, треба дати заперечну відповідь. Взаємні негативні стереотипи в українців та поляків визріли тільки у ХХ столітті, коли польський та український націоналізми стали масовими явищами. Негативні стереотипи формувалися в таких подіях, як українсько-польська війна 1918–1919 років, пацифікація, волинська трагедія та операція “Вісла”. Історична пам’ять має властивість проєціювати сучасні почуття на всю глибину історичного минулого.

Зараз про необхідність зруйнувати стереотип “поляка-окупанта” переконливо пише Н.Яковенко [9]. Погоджуючись із загальною гуманною інтенцією цих закликів, вважаю, що для досягнення мети потрібно детально з’ясувати причини виникнення українсько-польського етнічного конфлікту ХХ століття. У ХІХ столітті конфлікти між національними рухами не мали такого характеру, але саме тоді складалася логіка їхньої взаємодії, яка і призвела до відповідних наслідків. Цю логіку добре схопив український історик Польщі Л.Зашкільняк: “У центрі польської візії минулого/майбутнього стояла “політична нація”, яка сформувалася в рамках Речі Посполитої і відбудова якої вважалася завданням повернення “історичної справедливості”. Українська версія історії, що формувалася у ХІХ ст. за умов відсутності попередньої традиції “модерної нації”, прагнула опертися на відповідно пристосовану модель “етнічної нації”. Обидві візії ґрунтувалися на міфологізованих картинах препарованого минулого, яке повинне було легітимізувати майбутнє” [10, с. 98]. До цього варто додати, що польський та український рухи відрізнялися за соціальним складом. Український рух у Галичині від самого початку орієнтувався на представництво інтересів широких народних мас свого етносу. Його головними діячами були греко-католицькі священики, люди вільних професій, освічені селяни. Він програвав польському рухові за кількістю інтелектуалів, але від самого початку був тісно пов’язаний з етнічним підґрунтям. Натомість польський рух від самого початку був рухом верхніх верств суспільства. Н.Яковенко стосовно реалій ХVІІ століття писала, що в той час “поляк” був не етнізмом, а політоном [9, с. 373]. Певною мірою це зауваження є слушним і для реалій середини ХІХ століття. Але поступово польський рух теж наповнювався етнічним змістом і на початку ХХ століття в Польщі вже існував сучасний націоналізм, який об’єднував верхи і низи суспільства в одне політичне ціле. Саме завдяки такій логіці розвитку та взаємодії українського і польського національних рухів у Галичині та Польщі центр “сітки” соціальних категорій посіли етнічні категорії.

По-перше, у Російській імперії модернізаційний дискурс розгортався як дискурс соціального звільнення. У даному разі головний конфліктний потенціал суспільства концентрувався у вертикальному вимірі. Це означає, що і розв’язання національного питання підпорядковувалося розв’язанню проблеми соціально-політичного устрою. Тому в Східній та Центральній Україні до кінця ХІХ століття не спостерігалось боротьби між національними рухами за вплив на університети. Радше університети тут перетворилися на осередки визвольної боротьби. І за цих умов не було дивним, що етнічний великорос професор Харківського університету І.Срезневський виступив на захист української мови, сподіваючись, що з часом Росія стане вітчизною для всіх народів [11, с. 53]. Для студентської молоді України поряд із Т.Шевченком духовними авторитетами були А.Міцкевич, М.Чернишевський, М.Добролюбов та О.Герцен [11, с. 77]. Диференціація визвольного руху почалася після селянської реформи. Це стосується як поділу на лібералів та радикальних революціонерів, так і розшарування визвольного руху за національною ознакою. Але до 1917 року головним завданням для всіх, хто прагнув у Російській імперії

свободи, було досягнення політичного та соціального звільнення. Ця обставина і зумовила іншу структуру «сітки» категорій бачення соціального світу.

По-друге, національні рухи, як, мабуть, і будь-які суспільні рухи загалом, являють собою процес становлення та реалізації певних суспільних проектів. Про останні можна сказати словами Г.Маркузе: «Теоретичний розум, залишаючись чистим та нейтральним, пішов на послуги до практичного розуму, і поєднання виявилось плідним для обох» [12, с. 208]. У цьому сенсі, до аналізу національних рухів можна застосувати інституціональний підхід. Під цим кутом зору, специфіка національних рухів полягає в тому, що вони є творцями нової інституціональної матриці суспільства. Певні інститути нового суспільства виникають до формування його як цілісності. І польське, і українське шкільництво формувалися в умовах австро-угорського політичного організму, але були передумовою формування нових інституціональних систем.

По-третє, різні національні рухи можуть стимулювати різні форми суспільного просторового морфогенезу. Так, у Галичині другої половини XIX століття український рух передбачав відділення Східної Галичини від польської решти краю. Польський рух, навпаки, всіляко відстоював його цілісність. Єдність території Східної Галичини для українських діячів була виявом етнічного фактора, адже вони орієнтувалися на територіальну єдність життя українських народних мас. Пошук історичних аргументів формував у галицьких українських інтелектуалів суспільний проект, несумісний зі збереженням територіальних меж Речі Посполитої. Ці пошуки передбачали кілька просторових інверсій. Після Люблінської унії українські можновладці доводили свою рівність із польською шляхтою за допомоги легенди про братів Леха та Руса як легендарних засновників Польщі та Русі. З орієнтацією на цю легенду створювалися генеалогії найдавніших княжих родів. Н.Яковенко пише: «Розбудована в показаний вище спосіб генеалогічна програма Острозьких/Заславських створювала, поза сумнівом, підмурок для руської ідентичності як паритетної польській, а водночас цілком виразно «стягувала» строкаті терени Русі-України в спільний простір віртуальної влади й «історичних спогадів»» [13, с. 254]. Радикальне переосмислення територіального аспекту національної ідентичності в галицькому українському національному русі полягало в тому, що як передумову політичної єдності його діячі починають розглядати етнічну/культурну єдність. Різновидами її експлікації були і москвофільство, і творення в Східній Галичині окремої держави, реалізованої у вигляді ЗУНР. Але головною експлікацією все ж таки став проект політичної єдності всіх українських земель.

Польський рух у другій половині XIX століття усе ще був носієм шляхетського територіального проекту. Гасло відновлення Речі Посполитої в межах 1772 року було його вираженням. Перед повстанням 1863 року польський рух, створивши на території Російської імперії фактично паралельний підпільний державний організм, продемонстрував його дієвість. Але це виявилось й однією з головних причин поразки цього повстання. Підпільний організм був саме польсько-шляхетським. Українське селянство відкинуло таке бачення територіальної єдності й поставилося до повстанців вороже. Свідченням цього стало те, що царський уряд за короткий час набрав з українських селян 312 955 членів сільської варти, що в кілька разів перевищувало чисельність польських повстанців на Правобережжі України [11, с. 158].

Польський шляхетський територіальний проект був несумісним із прагненнями українського національного руху в Галичині. Зіткнення двох територіальних проектів було одним із найпотужніших конфліктогенних чинників. Самому польському національному рухові довелося довго позбавлятися цього територіального комплексу. Фактично тільки у другій половині XX століття завдяки зусиллям Є.Гедройця вдалося здійснити його деконструкцію у польській культурі [14].

І насамкінець, про актуальність досвіду українського національного руху в Галичині при осмисленні сучасних міжрегіональних стосунків в Україні. Адміністративна одиниця Галичина (Galicia) в імперії Габсбургів регіоном не була. Просторова структура цього державного утворення задавалася взаємодією країн, які входили до його складу. Тим часом, у процесі модернізації формувалися регіональні системи, але в межах відповідних країн — як просторові аспекти становлення націй. Інколи регіоногенез вів до деструкції старих територіальних одиниць. Український рух і створив програму такого перетворення для Східної Галичини. Але вона була дієвою тільки для українського населення краю. Більшість польського (можливо, і єврейського) населення Галичини просторово орієнтувалася інакше. Це і стало головною причиною переростання конфлікту національних рухів в етнічний конфлікт.

Абстрагуючись від усієї складності регіоногенезу в Східній Галичині, скажу, що вироблені в його процесі ментальні схеми виявилися досить амбівалентними для сучасної України. У всіх процесах регіоногенезу, що відбувалися в Україні, вони спонукають до пошуку етнічних конфліктів. Їх же відсутність розглядається як результат дослідницької сліпоти, викликаной впливами негативних стереотипів. Наприклад, Л.Зашкільняк пише: “Чимало українців, зокрема на Сході і Півдні України, залишилися у полоні вироблених у попередні періоди стереотипів, схилиючись до особливої ролі “східнослов’янської єдності” з Росією на чолі й зберігаючи значну недовіру до “ворожого” європейського світу” [10, с. 109]. Такі форми мислення самі перетворюються на небезпечні стереотипи. У процесі їх деконструкції треба виходити з регіональної гетерогенності України. У деяких регіонах України (зокрема в Донбасі) історично взагалі не склалися національні рухи, які перебували б у стані конфронтації. Це не заперечує того, що царський уряд здійснював в Україні в цілому і в Донбасі зокрема політику русифікації. В історичній літературі описаний факт, коли такий діяч українського руху, як Б.Грінченко, працюючи на запрошення родини Алчевських у 1887–1893 роках в Олексіївській школі (нинішня Луганська область), змушений був використовувати у викладанні українську мову явочним порядком [14]. Але в регіональному житті Донбасу був вироблений інший, ніж у Галичині, суспільний проект розв’язання цих проблем. На підставі етнічної коаліції українців та росіян, яка домінувала і стала основою етнічної структури регіону, сформувався ціннісна згода мешканців, синтетичні культурні явища, регіональна ідентичність, а, отже, й відчуття регіональних інтересів [16]. Можливо, мої аргументи комусь здадуться дуже схожими на аргументи В.Джедушицького, про які йшлося раніше. Але польський діяч говорив про збереження територіальної єдності, яка була вигідною передусім шляхті. Мої ж аргументи пов’язані з існуванням органічної регіональної спільноти. Войцех Джедушицький хотів врятувати шляхетський проект Речі Посполитої. Я ж хочу, щоб у нашій державі була вироблена така модель регіональної політики, яка здатна гармонізувати стосунки між регіонами й викликати синергетичний ефект у нашому суспільстві. Через розуміння різних регіональних проектів, що існують у сучасній Україні, ми зможемо зробити деконструкцію конфліктного потенціалу, присутнього зараз у міжрегіональних стосунках, і виробити сучасний загальнонаціональний проект. Книжка Я.Мокляка тим і цінна, що дає змогу зробити суттєві кроки на цьому шляху.

Література

1. *Moklak J.* W walce o tożsamość ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. — Kraków, 2004.

2. *Кононов И.Ф.* Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменения пространственных характеристик украинского общества // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. — Харьков, 2005. — С.276–287.
3. *Кононов И.Ф.* Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє*: Матеріали Всеукраїнської конференції. Луганськ, 25–26 травня 2006 р. — Луганськ, 2006. — С. 5–27.
4. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. — М., 2001.
5. *Бурдые П.* Система образования и система мышления // *Социология в аудитории: искусство преподавания*. — Харьков, 2003. — С. 59–72.
6. *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002.
7. *Тихомирова Т.С.* Польский язык. — М., 1978.
8. *Чорний С.М.* Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. — К., 2001.
9. *Яковенко Н.* Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або Відлуння давнього й недавнього минулого // *Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* — К., 2002. — С. 366–379.
10. *Зашкільняк Л.О.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // *Український історичний журнал*. — 2005. — № 5. — С. 93–113.
11. *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. — К., 1981.
12. *Маркузе Г.* Одномерный человек. — М., 1994.
13. *Яковенко Н.* Топос “з’єднаних народів” у панегіриках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* — К., 2002. — С. 231–269.
14. *Хрусьліньська І.* Прагматичний візіонер. Центрально-східна європейська стратегія Єжи Гедройця // *Український журнал*. — Прага, 2006. — № 4. — С. 18–21.
15. *Курило В.С., Подов В.И.* Образование в Донбассе (XIX–начало XX вв.). — Луганськ, 1999.
16. *Кононов И.Ф.* Донбас: етнічні характеристики регіону // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2003. — № 2. — С. 72–97.